

Türk Kültüründe Bahçeyi Algılamak

Sanem Çınar^{1*}, Simay Kırca¹

¹ İ.Ü. Orman Fakültesi, Peyzaj Mimarlığı Bölümü Peyzaj Planlama ve Tasarımı Anabilim Dalı,
34473 Bahçeköy/İstanbul

*Tel: 0 212 226 11 00/25392, E-posta: saneme@istanbul.edu.tr

Kısa Özet

Bahçe kültürü; tarihsel süreç içerisinde genel hatlarıyla batıda seyretmek, doğu toplumlarında ise içinde yaşamak fikri ile gelişmiştir. Hangi uygarlık olursa olsun hepsinin kendine özgü bir bahçe stratejisi geliştirdiğini ve toplumların içinde buldukları coğrafyada baskın olan topografik, ekolojik, sosyal ve kültürel nitelikler doğrultusunda, bahçelerin de değişime uğradığı bilinmektedir. Türk bahçe kültürü de bu temel noktaların varlığı ile mistik ve edebi bir yaklaşım içerisinde, dönemsel farklılıklara paralel olarak değişimlere uğramıştır.

Bu çalışmada, Türk toplumlarında tarihsel süreç içerisinde bahçeyi algılayış biçimlerindeki farklılıklar ile çeşitli sanat dallarında ve bahçelerde bu değişimlerin yansımaları incelenmiş, bahçe kültürümüzü sembolize eden bitkiler vurgulanarak, Türk bahçelerinin önemini yeniden ortaya koymak fikri amaç olmuştur.

Anahtar Kelimeler: Bahçe kültürü, Türk bahçesi, doğa algısı, bitkiler

Perception of Garden in Turkish Culture

Abstract

In the historical process, garden culture has been developed generally with the essence of “watching it” in the west and “living its inside” in the east. It is well known that every civilization has cultivated a unique garden strategy and gardens have been transformed according to the dominant social, cultural, ecological and topographic qualities of the land they are situated. The Turkish garden culture has also been transmuted in a mystical and literary approach parallel to the changes in different periods.

In this study, the changes in the forms of garden perception in Turkish civilizations and the reflections of these changes in gardens and various art branches were examined in the historical process with the aim of bringing back Turkish gardens into life by emphasizing the plants, which symbolize our garden culture.

Keywords: Garden culture, Turkish garden, nature perception, plants

Received: 21.04.2010; accepted: 19.07.2010

1. Giriş

Türk kültüründe doğanın algılanışı, özellikle göçebeliğin etkisindeki bahçe anlayışı, mülkiyet sınırları olan bir alan ile sınırlı kalmamış; dağlar, ovalar, göller, ırmaklar bahçenin birer ögesi gibi düşünülmüştür. Bu durumun her ne kadar yerleşik düzene geçişe kadar devam etmiş olduğu sonucuna varılabilsede, doğanın bu denli geniş ölçekte algılanışı adeta bir genetik kod gibi nesilden nesile taşınmış; tarih içerisinde göçebe olgusuyla yaşayan Türkler, yerleşik toplumlarla beraber farklı kültür desenleri ortaya koyarak doğayı algılamayı sürdürmüşlerdir. Bu doğrultuda bahçeler; sosyal, kültürel ve ekonomik gelişmeler sonucunda farklı şekillerde ifade bulmuştur. Ne yazık ki, günümüzde bahçe ve bitkilerin Türk kültüründeki serüveninin, göçebe Türk kavimlerinden başlayarak, Selçuklu Devleti, Osmanlı Devleti ve nihayet Türkiye Cumhuriyeti'ne varan izini sürmek, Osmanlı Devleti'nin kuruluşuna kadar olan döneme dair yazılı kaynakların yetersizliği ve sanat eserlerinin büyük ölçüde yok olması nedeniyle mümkün görünmemektedir.

Türk bahçelerinin her ne kadar İslam bahçe kültürünün bir bileşeni olduğu düşünülse de, Türk toplumlarının varlık gösterdiği coğrafya nedeniyle özellikle Akdeniz, İran ve Bizans bahçecilik anlayışından büyük ölçüde etkilenmiş olduğu görülmektedir. Özellikle özünde bir Türk-İslam sentezi olan Osmanlı İmparatorluğu döneminde; içinde barındırdığı farklı dinsel-etnik öğeler ile göçebe Türk toplulukları ve Selçuklu Devleti'nden devralınan kültürel mirası uyumlu bir şekilde harmanlanarak özgün bir doğa algısı ortaya konmuştur. Dolayısıyla Türk tarihinin en görkemli halkası olan Osmanlı Devleti'nde bahçe ve bitki kültürü; saray bahçelerinden, küçük ev bahçelerine ve kamusal alanlara, mimari, tasvir, minyatür, süsleme sanatları, dokumacılık ve edebiyata kadar birçok dalda uygulama alanı bulmuş, tören ve kutlamaların vazgeçilmez unsurlarından biri haline gelmiştir. 18. yüzyıl sonrasında ise Avrupa'da geniş yankı bulan Rönesans ve Barok akımlarının Osmanlı devlet adamları tarafından da benimsenmesiyle, özellikle bahçecilik ve mimaride yeni bir döneme girilmiş, bahçeler özgün karakterini hızla yitirmeye başlamıştır. Batılı bahçıvan, mimar ve ressamın Osmanlı Devleti için çalışmak üzere davet edilmesiyle doğal formlar bir kenara bırakılarak formal formlar ağırlık kazanmış, süslemelerde gösteriş ve abartı tercih edilmiştir. Bahçelerde

kullanılan bitkiler de bu gelişmelere paralel olarak değişmiş, doğal türler yerlerini büyük oranda dünyanın dört bir yanından ithal edilen egzotik türlere bırakmıştır.

Bu çalışma kapsamında; Osmanlı Dönemi öncesi yazılı ve görsel kaynakların yetersizliği nedeniyle özellikle Osmanlı-Türk kültüründe bahçe ve bitkilerin farklı alanlardaki yansımaları, bu dönemin doğal, kültürel, mistik ve edebi simgeleriyle vurgulanmaya çalışılmıştır.

2. Türklerde Doğa Algısının Tarihi Perspektifi

Doğanın kudreti, insanlarda kimi zaman hayranlık ve sevgi uyandırmış, kimi zaman ise bilinmezlikleri nedeniyle korku ve gizem kaynağı olmuştur. İslamiyet öncesi göçebe Türk boylarında bu ilkel ilişki ön plana çıkmakla birlikte, ağaç, ırmak, göl, dağ ve hatta belirgin bir şekle sahip kaya parçaları, "Şamanist yer-su kültürü" oluşturan kutsal doğa elemanları halini almıştır (Işın, 1999). Doğa, Türk boyları için sunduğu ürünler ve şaşırtıcı güzelliği ile bir yandan merhametli ve doğurgan bir yaşam kaynağı iken, diğer yandan da fırtınaları, soğuğu, depremleri ve morfolojik oluşumlarıyla acımasız ve cezalandırıcı bir güç niteliğinde olmuştur. Göçebe Şamanlara göre, "dünya ruhlarla doludur. Dağlar, göller, ırmaklar ("yer-su") hep canlı nesnelere... ırmak ve göller Şamanistler için yalnız coğrafi isimler değil; konuşan, duyan, evlenen çoluk çocuk sahibi varlıklardır... ruh -bizzat dağdır, dağ bizzat ruhtur" (İnan, 2000). Dağ, göl, ırmak, ağaç gibi doğada varolan nesnelere kültleştirilmesine dayanan bu inanç dünyası, daha sonraki yüzyıllarda Türklerin bahçelerine yansıttığı sevgi ve saygının kökenine de açıklık getirir niteliktedir. Evyapan (1974)'a göre, bu dönemde, kendini doğayla bir ve doğanın bir parçası görme ile doğadan ayrı ve ona ancak hizmet ederek kendine yar etme görüşü daima bir arada sürmüştür. Böylece doğayla uyumlu bir yaşam biçimi benimsenmiştir.

İslam inancının yerleşmesiyle birlikte insan-doğa arasındaki ilişki daha farklı bir boyut kazanmış, doğanın tüm bileşenleri Tanrı'nın yansıması olarak kabul edilmiş ve saygı görmüştür. Bahçelerde de bu anlayış ağırlıklı olmuş ve cennet bahçesinin bu dünyada yaratılması, yani "dünyevi bir cennet"e kavuşma arzusu ön plana çıkmıştır (Laureano, 1986). Ancak Türk bahçelerinin düzeni her ne kadar İran, Hindistan, İspanya gibi

İslamiyet'in kabul edildiği diğer ülkelerdeki bahçelerle dinsel motifler bakımından benzerlik gösterse de, kökleri değişik kültürlerle dayanan bu toplumlarda iklim, morfoloji ve toprak gibi doğal bileşenlerin de etkisiyle önemli farklılıklar görüldüğü unutulmamalıdır (Ülkütaşır, 1956; Atasoy, 2005). Ortak amaç, Kuran'da vaat edilen her çeşit eşsiz meyveyle dolu, türlü çiçekle bezeli, akarsuların çağıldadığı bir cennet bahçesi imgesi yaratmak olsa da; göçebelikten yerleşik hayata geçmiş olan Osmanlı Devleti'nin yorumu hepsinden farklı ve benzersizdir olmuştur (Tournefort, 2005). Osmanlı'da doğanın bireysel objeleri olan ağaçlar, bitkiler, durağan olmayan su ögesi, ışık ve gölge oyunları kesin olarak tanımlanmış ve bunları içinde barındıran mekânda tek tek varlık bulmuşlardır. Fakat Türk bahçeleri diğer İslam bahçelerinden ve batının formelleştirerek kusursuzlaştırdığına inandığı doğa parçalarından farklı olarak geometrik bir düzen içinde düşünülmemiştir (Cerasi, 1985). Türklerde bahçe, dışarıdan seyir için yapılmamakla birlikte, yeşil ve güzel bir çevreye özlemi de anlatmaktadır (Ertuğrul, 1983). Bu özelem ise yalnızca güzelliği değil, yarar ve kullanışlılık arayışını da içinde barındırmaktadır. Bu nedenle meyve ağaçları, eski Türk bahçelerinin vazgeçilmez unsurları arasında sayılabilmektedir (Korkut, 1992).

Hisar (2008), Türk insanının doğaya karşı duyduğu saygı ve sevgiyi şöyle ifade etmektedir: “*O zamanki hanımlar ve beyler için tabiat; var olan, görülen, sevilen bir şeydi. Bu ruhlar insan güzelliği kadar tabiat güzelliğini de duymasını ve sevmesini biliyorlardı*”. Bu sevgi ve çevre bilinci ile 18.yüzyıla kadar batının rasyonel düzenleme anlayışına karşı olunmuş, doğada insan eliyle yaratılmış bir uyum olmadığı ve bizlere düzensizlik gibi görünen bu doğal irrasyonelitenin aslında Tanrı'nın şekillendirdiği mantıklı bir düzenleme olduğu anlayışı benimsenmiştir (Işın, 1999). Alphonse de Lamartine (1971)'in gözlemleri de bu anlayışı destekler niteliktedir: “üstünde ağaç dalları ve yanında bir çeşme, gözünün önünde kırlar, ya da deniz, oturmak; ve orada, belirsiz, dalgın bir seyirle saatler, günler geçirmek, işte müslümanın hayatı; evini seçiş ve düzenleyişinden bu zevki anlaşılır...Türkler filozof bir millettir; her şeyi topraktan çıkarır, her şeyi Allah'a bağlarlar”. 1700 yılında yeni bitkiler bulma göreviyle Ege Adaları ve Osmanlı topraklarını gezen Fransa krallık bahçelerinin bitki bilimcisi Joseph Piton de Tournefort (2005) da, mektuplarından birinde Lamartine'inkilere oldukça benzeyen izlenimlerini aktarmıştır: “Türklerin en dindarları hayır işlemek

için bitkileri sular, daha iyi beslenmeleri için topraklarını kabartır. Müslümanlar bitkilere bakarak her şeyi yaratan ve koruyan Allah'a hoş gelen bir şey yaptıklarına inanırlar”.

Ancak 18. yüzyılın ilk yarısında Çelebi Mehmet Efendi'nin büyükelçilik göreviyle Paris'e gitmesi ve Versailles ile Mary-le-Roi saray ve bahçelerinden çok etkilenmesi, Osmanlı Devleti'nin doğa algısında bir dönüm noktası olmuştur. Çelebi Mehmet Efendi'nin kendisine aktardıklarını uygulamak isteyen padişah, 1722-23 yıllarında Sadabad Kasrı'nı inşa ettirmiş ve böylece batı etkisi mimariyle başlayarak dış ve iç mekanlarda da görülmeye başlamıştır (Eldem, 1977; Pinon, 1994-1995; Evin, 2000). Topkapı Sarayı hasbahçesinin de 1819 yılına ait bir plana göre doğal karakterini koruduğu, fakat 1840 yılında Alman bir mimarın hasbahçeden sorumlu olmasıyla bu yapının bozulmaya başladığı, 1855 yılında ise tamamen klasik anlayışla düzenlendiği görülmektedir (Evyapan, 1972). Beşiktaş Sarayı'nın bahçesinde Fransız mimar Melling'in tasarladığı barok labirent ise, Türk bahçelerinde daha önce eşi görülmemiş uygulamalara kapı açmıştır (Evyapan, 1974). Türk toplumunun kendi benliğine ve doğaya yabancılaşması, saraydan başlayarak dalga dalga yayılmış ve günümüzde, özellikle büyük kentlerde, insan-doğa ilişkisi belediyelerin çevre anlayışına emanet edilmiştir.

3. Gündelik Hayattan Saraya: Osmanlı Devleti'nde Bahçe

Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan son dönemlerine kadar bahçe ve çiçek sevgisi adeta bir devlet politikası olarak benimsenmiştir. Özellikle Evliya Çelebi'nin İstanbul, Edirne, Bursa gibi büyük kentlerdeki hasbahçelere dair tasvirleri ile Osmanlı topraklarını çeşitli nedenlerle ziyaret eden Batılı elçi ve gezginlerin aktardığı bilgilere dayanarak padişah ve saray erkânının bu bahçelere olan düşkünlüğü ve kullanım çeşitliliği kavranmaktadır.

Devlet işlerinin görüldüğü, atıcılık, at yarışı, gezinti, avlanma, güreş, şölen, tören, vb. olaylara sahne olan (Evyapan, 1986) ve özellikle batı etkisinin sanat ve mimaride ön plana çıkmasından önce mimari yapılardan daha büyük önem verilen saray bahçelerinde, yüzlerce bahçıvanın çalıştığı yazılı belgelerle dayanarak söylenebilmektedir. Erdoğan (1958), bahçe ve bostan işleriyle ilgilenen bostancıların hasbahçe ve

hassa bostancıları olmak üzere ikiye ayrıldıklarını, birincilerin saray bahçelerine ve ikincilerin de saray dışındaki bahçe ve bostanlara bakmakla yükümlü olduklarını ifade etmiştir. Aynı eserde, İstanbul bostancıbaşısının her yıl yönetimi altındaki bu bahçelerde yetişerek satılan ürünlerin defterini zamanında padişaha sunması gerektiği belirtilmektedir. Padişahlar, saraya bağlı bahçelerde üretilen çiçek, sebze ve meyvelerin satışıyla olduğu gibi, buralara dikilecek bitkilere de özel ilgi göstermiş, buyruklarla Anadolu ve dünyanın dört bir yanından büyük miktarda çiçek ve ağaç getirtmiş ve hatta kimi zamanlar bunların dikimiyle bizzat ilgilenmiştir.

Örneğin, İstanbul'un fethinin ardından Fatih Sultan Mehmed, savaş gazilerine ganimet dağıttığı Hasköy'de yer alan arazide bir bahçe yapılmasını buyurmuş ve burası *Tersane Bahçesi* olarak adlandırılmıştır. Burada turfanda sebzelerle iyi cinsten limon, turunc, ağaçkavunu, nar, üzüm, şeftali ve kayısı gibi çeşitli meyveler yetiştirilmiş olmasının yanı sıra, Fatih'in buraya "*satranç nakşi*" düzeninde on iki bin Servi diktirmesi bu bahçenin önemini açıklamaktadır (Erdoğan, 1958; Gökyay, 1990; Atasoy, 2005). Servi, Akdeniz ülkeleri ve Bizans'da olduğu gibi Osmanlı saray bahçelerinin de vazgeçilmez bir unsuru haline gelmiştir. Bu ağaç, Osmanlı bahçelerinin mistik bir ögesi, edebi bir melankolinin simgesidir (Akdoğan, 1995). Servinin dimdik duruşu ve insan üzerindeki Tanrısal etkisi, zaman içinde bu bitkinin saray bahçelerinden çıkıp mezarlıklara da dikilmesine ve kutsal sayılmasına neden olmuştur. Nitekim Çengelköy - Kuleli semtinde yer alan Kule Bahçesi'nde Kanuni Sultan Süleyman'ın kendi eliyle diktiği Servi yer almaktadır (Gökyay, 1990). 1610 yılında İstanbul'a gelmiş bir İngiliz devlet görevlisi olan Robert Withers (1996) da Topkapı Sarayı'nın ikinci avlusunda bulunan Servi sıralarına güzel çeşmeler ile ceylanların barındıkları çayırın eşlik ettiklerini yazmıştır. 1657-58 yıllarında İstanbul'u ziyaret eden İsveç Kralı X. Karl Gustav'ın elçisi Claes Rålamb (2008) ise bu avluyu bir parka benzeterek içinde Defne, Servi ve pek çok türden bitkinin yanı sıra kızıl geyik ve karacaların bulunduğunu ifade etmiştir.

1735 tarihli bir belge de saray bahçelerine dikilen diğer ağaç türleri hakkında bilgi vermektedir: "Çınar ve Dışbudak ve Ihlamur ve Kara ağaç ve İdris ve Çitlenbik ve Mişe ve Tefne ve Ergavan ve Ahlat hadikâi hümayunuma gars olunmak için İznikmid ve Kara Mürsel kazalarından taze ve mevzun fidan gelmek mu'tad olmağla..."(Refik, 1988b).

II. Bayezid'in 1485 yılında Edirne'de yaptırmış olduğu bir tıp kurumu olan Bimaristanı Bayezit ise Evliya Çelebi'nin tabiriyle ilkbaharda "*Cenneti Şeddad*"ı andırırdı. Hastane bahçesi lâle, sümbül, gül, nergis, karanfil, fulya, şebboy gibi türlü çiçeklerle dolu idi. Ayrıca çeşmeleri, ortasında kubbe şeklinde yapılmış güzel bir şadırvanı vardı. Hastalar bu bahçelerde gezer, her çiçekten adeta bir şifa tesellisi alırdı (Ülkütaşır, 1956). Yine Edirne'de Sultan Murad döneminden Sultan Süleyman'a kadar çok önemli bir bahçe olarak kabul edilen Hünkar Bahçesi Sarayı ise "O kadar ma'mur ve abadan idi ki güya cennet bahçesi idi...Bir tarafı Saraçhane Köprüsüne varıncaya kadar göklere uzanmış Salkımsöğüt, Servi, Kavak, Karaağaç ile süslenmiş bir ormanlıktı. Bu Edirne bahçesinde olan gül, sümbül, benefşe, nesrin, şebboy, şakayık, karanfil ve emsali gibi misk kokulu çiçekler bir yerde bulunamaz. Bu kuru bahçesi, Sultan Mehmed'in gözbebeği idi." (Gökyay, 1990).

Kanuni Sultan Süleyman Dönemi'nde sanatın her alanında görülen hareketlilik bahçelere de yansımıştır ve ıslah edilen çiçeklerin saray bahçeleri için büyük miktarlarda sipariş edilmesi bahçelerin ne kadar çiçekli olduğuna işaret etmektedir. 16. yüzyıl sonrasına ait olan belgelerde bu olgu açıklıkla görülür: Saray bahçeleri için Halep'e bağlı Uzeyr'den 500.000 adet sümbül soğanı getirilmesi (Refik, 1988), Edirne'den kantarlarla kırmızı gül ile sakız gülü fidanı sipariş edilmesi ve hassa bahçelerinde sümbül soğanı kalmaması üzerine Maraş'daki yaylak ve dağlardan 50.000 adet ak sümbül ile gök sümbülü soğanının toplanması padişahların emirleri arasındadır (Refik, 1988a). II.Mahmud döneminde Osmanlı ordusunun yeniden yapılandırılması ile görevlendirilen Moltke (169) de Edirne yakınlarındaki Kızanlık'ın Türkiye'nin Gülistan'ı olduğunu ifade etmiştir. Osmanlılar'ın gül kokusunun peygamberin terinden geldiğine dair inancı, gülün estetik güzelliğinin yanı sıra Türk bahçelerinin vazgeçilmez bir unsuru olmasının nedenleri arasında sayılabilmektedir.

Ülkemize önemli eserler kazandırmış olan sanat tarihçisi Atasoy (2002), Topkapı Saray Müzesi'nde yer alan 18. yüzyılın ikinci yarısına ait belgelerden birinde Ağa Bahçesi'ne çeşitli boyda Ihlamur, Yediveren karanfil, Yediveren gülü, Frenk gülü, Sarı gül, Frenk asması, Yasemin, Filbahri, Hasan Yusuf katmer alındığı bilgisinin yer aldığı, yani çiçek bahçelerine büyük bir özenle bakıldığını ifade etmiştir.

Tournefort (2005), Osmanlı Devleti'nde çiçek sevgisinin yanı sıra çiçek yetiştiriciliğinin de

önemli bir rol oynadığından söz etmektedir: “Türkler düğünçiçeklerini büyük bir titizlikle yetiştirmeye başlamışlardır. Böylece ülkelerine büyük ün kazandırmaktadırlar. Söylendiğine göre, müthiş ordusuyla Viyana önünde başarısızlığa uğrayan Kara Mustafa Paşa, düğünçiçeklerini moda haline getirmiştir. Bu veziriazam, IV. Mehmed’i eğlendirmek için ona çiçek zevkini aşıladı; padişahın en çok hoşuna giden çiçeklerin düğünçiçekleri olduğunu anlayınca da, imparatorlukta bütün paşalara bölgelerinde bulunan en güzel türlerin köklerini kendisine göndermelerini yazdı... Veziriazama gönderilen tohumlar ve evlerde yetiştirilenler birçok çeşidin ortaya çıkmasına yol açmıştır...”

II. Viyana Kuşatması’nın başarısızlıkla sonuçlanmasının ardından sırasıyla Karlofça ve Pasarofça Antlaşmaları’nın imzalanması, Osmanlı Devleti’nin toprak bütünlüğünün tehlike altında olduğunun sinyallerini vermiş ve batılılaşma hareketlerinin gerekliliği yavaş yavaş anlaşılmaya başlanmıştır. Çelebi Mehmet Efendi, bir batılılaşma rehberi olarak nitelendirilebilecek “Sefaretname” adlı eserinde toplum, bilim, teknoloji gibi alanların yanı sıra, Fransız mimarisi ve bahçecilik anlayışı ile bitki kültürü hakkında da detaylı bilgiler vermiş, böylece Sadabad Kasrı’nın yapımıyla başlayan batılı yaşam ve eğlence kültürü Sadrazam İbrahim Paşa’nın Lâle’ye olan aşırı düşkünlüğüyle bir araya gelerek Lâle Devri’nin ihtişamını ortaya koymuştur (Evin, 2000). Zamanla İstanbul sosyetesinin de bu güzel çiçeğe büyük bir ilgi beslemesiyle birlikte Lâle yetiştirmek moda haline gelmiş, Hollanda ve İran’dan özel Lâle türleri getirtilmiştir. İstanbul kütüphanelerinde bulunan elyazması risalelere göre İstanbul’da 16-18. yüzyıllarda elde edilen Lâle formlarının sayısı 2000’i bulmuş; renkleri ve dış görünüşlerine göre Cevheri sirab, Gülbünü işve, Ruhu şakayık, Cevheri hayat, vb. birbirinden güzel isimler verilen Lâleler, rekor fiyatlara alıcı bulmuştur (Baytop, 2000). İtalyan yazar Edmondo de Amicis (1981) de bu dönemde sarayda çiçeklere duyulan düşkünlüğün, Hollanda’da olduğu gibi umumi olduğunu ve bahçelerin kocaman Sümbül, Lâle ve Gül buketlerine benzediğini ifade etmiştir.

Bahçe ve çiçek, düzenlenen düğün ve şenliklerde de önemli paya sahip olmuştur. Özellikle Sultan düğünlerinde, düğünün yapılacağı bahçe ve meydanların çiçeklerle süslenmesinin yanı sıra çiçek, çeyizin önemli bir ögesi olarak da karşımıza çıkmaktadır. Uluçay (1958)’a atfen Atasoy (1971), bu geleneği şu şekilde aktarmaktadır: “Padişah damadı tarafından sultana gönderilecek ağırlığın

kıymetli mücevher ve giyim eşyası yanında, çiçek de ihtiva etmesi gerekiyordu. Nitekim III. Ahmed’in kızı Ümmügülsüm Sultanla nişanlanan vezir Abdurrah-man Paşa’nın nişan takımında; bol miktarda çiçek bulunduğunu arşivlerden öğreniyoruz. İstanbul halkı tarafından büyük bir merak ve zevkle izlenen nişan, çeyiz, gelin ve beşik alaylarında da tabla tabla çiçekler bulunuyordu” Çiçek; çeyizlerde yalnızca canlı bir öge olarak yer almayıp, örtülerde, havlularda, kumaşlarda da ifade bulmuştur. Sultan II. Mahmud döneminde İstanbul’u ziyaret eden Miss Julia Pardoe (1997), izleme fırsatı bulduğu düğün alayında gördüğü çeyizlerdeki çiçek motiflerini hayranlıkla anlatmıştır: “...sırma kumaştan yapılmış ve ipekle çiçek demetleri işlenmiş baş çevreleri, yanları altın saçaklı bir yığın havlu, çiçekli eflatun atlastan bir yığın bohça...”

Dönemi’nde doğa, ve onun bir parçası olan ağaçlar ve çiçekler, hem Tanrı’nın bu dünyadaki yansıması olarak kabul edilmeleri, hem de estetik ve fonksiyonel nitelikleri nedeniyle halk tarafından da saygı duyulan, korunan ve hatta hayatın merkezine yerleştirilen öğeler olarak karşımıza çıkmaktadır. Bunun adeta bir yaşam felsefesi olarak benimsenmesi ise ev, konak ve yalı bahçelerinin düzeninden, kamusal mekânları şekillendiren dinamiklere kadar pek çok toplumsal alanda etkili olmuştur.

Çiçek sevgisi öncelikle ibadet edilen mekânlarda göze çarpmaktadır. Örneğin, Edirne’deki Mehmet Çelebi Camii’nde Gül, Sümbül, Nergis ve Zambakların mevsimlerinde hokkalar içine kondukları bilinmektedir. Yine Edirne’de bulunan Gazi Murad Han bin Çelebi Mehmed Han Camii’nde çeşitli Güller, Benefşe ve Fesleğenler saflar arasında dizilir, cemaat camiden dışarı çıkmak istemezmiş (Gökyay, 1990).

Moltke (1969), mektuplarından birinde Osmanlı kültüründe önemli bir yere sahip olan kahve ve çubuk tüttürme geleneğinden bahsederken, bunun için Boğaziçi’nde çok güzel köşelerin olduğunu belirtmiştir: “Dev gibi Çınarların altları bir setle çevrilir. Bunun yanında da muhakkak bir çeşmeyle çok defa damından muazzam bir ağaç gövdesi çıkan küçük bir kahve bulunur”. Ünaydın (1938) da, Çınar ağacının Türk kimliğiyle adeta ayrılmaz bir bütün oluşturduğunu ifade etmiştir: “Çınar, pek Türk ağacıdır. Ne güzeldir, toprağa ondaki o sağlam yerleşmişlik... Bir pınar başına bir Çınar, bir kuru tadı bağlatır. Bir teki bir meydanı tuttu mu, ona bir kubbe altı serinliği ve loşluğu verir. Mimarimizde yeri vardır: Büyük camilerin bir yanında Servi, ölümün ağacı ise, bir yanında da

Çınar, hayatın ağacıdır". Hisar (2006), ölümün ağacı olarak kabul edilen bu dindar ve ulvi Servilerin formları ile taşıdıkları manevi anlamın uyumuna işaret etmiştir: "Sanki hiçbir adılığı görmemek için, hep göğe ve yükseklere bakar gibiydiler. Bazen de güya bir manevi teessürle başlarını bir tarafa eyerlerdi".

Günümüzde sayıları oldukça azalmış ve artan nüfusun çeşitli ihtiyaçlarına yenik düşmüş mesire yerleri ve korularda ise, Çınar'ın yanı sıra diğer pek çok bitki türü halkın hoşça vakit geçirmesi ve doğanın tadını çıkarması için ev sahipliği yapmıştır. Korular, dar ve zikzak yollarla çıkılan set şeklindeki bahçelerden ibaret olmuştur. Ayrı ayrı setlerde ise sebze ve meyve ağaçları yetiştirilmiş, çiçekler korunun tamamına yayılmıştır. Manzaraya hâkim noktalarda ise oturmak için bir platform ve bunu gölgelendiren bir Kestane veya Ihlamur ağacı bulunmaktadır (Evin, 1987).

Evin (1987), çocukluğunda sıkça gittiği Bayram Ağa Korusu'nda koca gövdeli bir Kestane ağacının etrafında oyunlar oynadıklarından bahsederek, bu yeşil alanların yalnızca yetişkinler için değil, çocuklar için de çok anlamlı olduğunu altını çizmiştir: "Semt semt Ihlamur ağaçları, koca Mazıları, nadide yemiş ağaçlarına ayrılmış köşeleriyle ve ta tepeden sahil yoluna kadar sık dikilmiş Çam ağaçlarıyla gerçekleştirilmiş bir hayal bahçesi idi. Mavi çam, Sedir, Pınal, Yalı çamı ve isimlerini bilmediğim türlü çam çeşitleri, birbirini kucaklar, aradan, kenardan yükselen Kestane, Meşe ve Çınarlara adeta saha tanımazlardı".

Boğaziçi kıyılarının ise Osmanlı halkının günlük yaşantısında ayrı bir önemi vardı. Bir yandan sevimli balıkçı köyleri, meyve bahçeleri ve yalılarıyla İstanbul halkının önemli bir bölümünün geçim ve barınma ihtiyacını karşılarken, diğer yandan da doğal güzelliği ile mevsimlerin değişiminin bütün görkemiyle gözlemlenebildiği dünyanın sayılı yerlerinden biriydi. Hisar (2008), Boğaziçi'nde doğanın bildik döngüsünün Türk insanının içsel dünyasında bıraktığı tartışılmaz etkiyi kusursuz bir biçimde ifade etmektedir: "*Hayat sanki yeniden doğar, ağaçlar yeşillenir, beyaz ve pembe çiçeklerini ve Erguvanlar da lalden alevlerini açarlar. Çiçek kokularıyla dolgunlaşan hava gönlümüzü bir saadet vaadiyle kaplar. Her şey kolaylaşmaya, revanlaşmaya başlar. Hayatları hala tabiatın lütfuna veya kahrına göre kurulan insanların ruhlarında ezeli bir ferahlık çağlar*".

Hiç şüphe yok ki, Boğaziçi'ne bu güzelliğini katan en önemli unsurlardan biri de yalı bahçeleridir. Bu bahçeler, mekânsal anlamda kısıtlı olanaklarına

rağmen, içlerinde barındırdıkları incelik ve her köşesine sinmiş doğa sevgisi ile mütevazı ve samimi bir atmosfer yaratmışlardır. Boğaziçi'nde misafir olduğu çeşitli konak ve yalılarda tanıştığı ev sahipleri ile bunların bahçelerinde gözlemlediklerini aktaran Miss Julia Pardoe (1997) da bu naif bahçecilik anlayışından övgüyle söz etmektedir: "Doğulular, çiçekleri taparcasına severler. Boğaziçi kıyısındaki her güzel yalının bir çiçek bahçesi vardır. Burada bin bir biçim ve güzellikte gül veren fidanlar yetiştirilir. Yalı bahçesinin yanında, güzel bir yolun içerisinde çeşitli gül goncalarından oluşan kameriyeler, öte yanında kırmızı toprak saksılardan sarkan ve top gibi gelişen çiçekler, Karanfiller, Akasyalar göze çarpan bitkilerdir. Her bahçede yetişen orman ağaçlarının dalları altından görülebilen bu güzel çiçeklerin bıraktığı etki, son derece hoştur". Bu bahçeler mevsim değişimlerini yaşamaya imkân veren bazı meyve ağaçları yanında, mevsime uygun çiçeklerin bir türü bittikten sonra diğer mevsimin çiçeklerinin içine dikildiği geometrik şekilde biçimlendirilmiş tarhları barındırmış ve bu tarhlar da herdemyeşil Şimşirler ile sınırlanmıştır (Cansever, 1997).

Elbette, yalı bahçelerindeki meyve ağaçlarının Türk bahçesi tarihinde ayrı bir önemi vardır. Bu; yalnızca meyve ağaçlarının baharda sergiledikleri eşsiz güzellik ve sundukları birbirinden lezzetli meyvelerden ibaret olmayıp, bunların insan ilişkilerinde törensel bir işleve sahip olmaları gerçeğinden kaynaklanmaktadır. Evin (1992), komşular arasında her bahar yaşanan hoş bir ritüelden bahsetmektedir: "*Komşu yalılar arasında birbirlerine tabaklar içinde bahçe yemişi göndermek adetti. Şimdi cinsleri tükenmiş olan emsalsiz meyveler, mevsiminde toplanır, komşulara tattırılırdı. Eşi görülmemiş cinsten Karadut, Ayva, Armut, Vişne ve Malta eriği vardı...*".

Çiçek, Boğaziçi'nde yalnızca dış mekânda değil, evlerin içinde ya da limonluklarda da yetiştirilerek hayatın vazgeçilmez bir parçasını oluşturmaktaydı. "*Çiçek sevenler sadece bahçede değil, odaların içinde de yılın her mevsiminde çiçek yetiştirirlerdi... Hatta bazıları evlerinin bir köşesinde, yahut camlarla ayrılmış özel bir bölümünde Limon, Lâle, Gül, Yasemin, Karanfil, vs. yetiştirirdi*" (Ertuğrul, 1983). Hisar (2008) da Boğaziçi insanı ile çiçekler arasındaki ayrılmaz bütünlüğü ve günün her anındaki bu birlikteliği benzersiz bir şekilde tasvir etmiştir: "*Her evde, bahçelerde, sofalarda, odalarda, saksılarda, çiçekliklerde çiçekler bulunurdu...Çiçekler de açık renkli, aydınlık içli, Boğaziçi'ne açılmış pencereli,*

geniş odalı yalılara elbette daracık odalı küçücük bir apartmana yaraştığından daha çok yakışırdı... Her gece çiçek saksıları yatılacak odalardan çıkarılır, sofalara bırakılırdı. Fakat çiçek kokuları bahçelerden yalılara yükselerek açık camlı odalardan içeri girerdi. Akşamları bazı balkonları bir tente gibi saran Mor salkımların kokusu dışarı taşar, yolları kaplardı”.

Osmanlı Devleti’nde bahçe ve bitkilere verilen önem elbette saray bahçeleri ve özel bahçelerle sınırlı kalmamış; şehrin kamusal mekânları ile doğayı korumak ve geliştirmek amacıyla İstanbul’un fethinin ardından erozyona karşı Fundalarla önlem almak amacıyla fundacı takımlarının kurulması, 15. yüzyılda Okmeydanı çayırlarında ve daha sonra diğer mesire yerlerinde yeşil örtüyü oluşturan farklı bitki türlerini korumak amacıyla buralara çatal tırnaklı hayvanların girişinin yasaklanması, insanların belirli mevsimlerde çayırda yürümesinin önlenmesi amacıyla çayır bekçilerinin görevlendirilmesi gibi politikalarla doğa sevgisi ve koruma yaklaşımı geniş bir tabana yayılmıştır (Cansever, 1997).

4. Türklerde Doğanın Çeşitli Sanat Dallarında Yansımaları

Türklerin doğa sevgisi, hayatın birçok alanında olduğu gibi minyatürde, çinide, kitap süslemesinde, taş işçiliğinde, halı dokumacılığında, tahta oymacılıkta, maden işlerinde, kumaşlarda, resimde ve nihayet edebiyatta da önemli bir yere sahip olmuştur. Özellikle Topkapı Saray Müzesi Kütüphanesi ve İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi’nde bulunan çok sayıda minyatür ve elyazması, çeşitli müzelerdeki ve özel koleksiyonlardaki resimler, yapıların iç ve dış duvarları ile tavan süslemeleri, Osmanlı mimarisinin abidevi eserleri arasında olan Süleymaniye, Selimiye ve Sultan Ahmet Camii gibi ibadet yapıları ve türbelerdeki çini, cam ve ahşap işçiliği ile eski Osmanlı mezarlıklarındaki taşlar üzerine oyulan zarif figürler, bitkilerin Türk sanatındaki yeri hakkında önemli ipuçları vermektedir.

Bitkisel motifler Türk süslemeciliğine çiçekler, yapraklar, ağaçlar ile yemiş ve meyveler olarak yansımıştır. Lâle, Karanfil, Gelincik, Gül, Haseki küpesi, Nergis, vb. çiçekler tarih boyunca pek çok sanatçının elinde çeşitli şekiller kazanmışlardır. Örneğin, Lâle motifi İstanbul’da bulunan yapıların yalnızca duvar çinilerinde, eski

mezar taşlarında ve nihayet kumaşlarda ve işlemlerde farklı şekilde ifade bulmuşlardır. Yapraklar; kendi içlerinde stilize yapraklar, doğal görünüşte olanlar, tek, üç (Seberk), beş (Pençberk) ve çok dilimli olanlar ile birbirine sarılmış yapraklardan (Sadberk) meydana gelen motifler olarak ayrılmaktadır. Ağaçların da farklı çeşitlerinin diğer bitkisel motifler gibi sıkça kullanıldığı dikkatleri çekmektedir. Fakat Servi, Hurma, Hayat ağacı (Çınar), meyve ağaçları ile çiçek açmış ağaçlar diğer türler arasında öne çıkmaktadır. Son olarak yemiş ve meyveler de 18. yüzyıla kadar nispeten seyrek, fakat daha sonra batı etkisiyle sıkça kullanılan motifler olmuşlardır. Özellikle üzüm ve nar motifleri sembolik anlamlar kazanarak çok benimsenmiştir (Akar ve Keskiner, 1978). Dönemin çiçek ressamı Sümül, Karanfil, Lale, Gül, Menekşe, Papatya, Kasımpatı, Mine ve Nergis gibi çiçekleri (Ünver, 1977); Albrecht Dürer, Hugo van der Goes, Leonardo da Vinci gibi batılı ressamın aksine bilimsel bir gerçekçilikle değil, yalnızca estetik kaygılar güderek resmetmişlerdir. Türk çiçek ressamcılığının tüm devirlerdeki ortak özelliği, botanik illüstrasyon kaygısı olmaksızın çiçeğin güzelliği için sevilip, resamlara güzel geldiği gibi çizilip boyanması olmuştur (Demiriz, 1989).

Osmanlı süsleme sanatlarında çiçekler, özellikle tezhip sanatında, her zaman geçerliliğini korumuş, ancak 18. yüzyıldan sonra geleneksel iki boyutlu çizimler daha doğal bir hal almıştır. Vazolarda çiçekler ya da sepetlerde veya kâselerde meyvelerle yapılan kompozisyonlar, mimari ve mobilya gibi diğer alanlarda da popüler olmuştur. Saraylar, evler, çeşmeler, arabalar ve şiir kitapları çiçek ve meyve resimleri ya da kabartmalarla dekore edilmiş, süslenmiş ve çiçekler hakkında şiirler yazılmıştır (Renda, 2001).

Ancak edebiyatta, bir devre ismini veren Lâle’nin diğer tüm çiçekler arasında elbette farklı bir yeri olmuştur. Anadolu’ya 13. yüzyılda Mevlânâ’nın şiirleriyle gelen Lâle, bu tarihten itibaren Selçuklu abidelerinde ve kitaplarda stilize edilmiş olarak görülmeye başlamış ve Türkçe şiirde ise 14. yüzyılda ortaya çıkarak 15. yüzyıldan itibaren Türk edebiyatının vazgeçilmez bir öğesi haline gelmiştir. Bu eşsiz güzellikteki çiçek, şiirlerde, renginden dolayı kan, mum, şarap, yanak, yara gibi unsurlara, şeklinden dolayı ise genellikle kadehe benzetilmiştir (Ayvazoğlu, 2000). Nitekim IV. Mehmed döneminde kurulan Çiçek Encümen-i Dânişi (Çiçek Akademisi) de Osmanlı Lâlesi formlarına verilen isimlerde bu benzerliği göz önünde bulundurmıştır: Câm-ı hurşîd (Hurşîd’in kadehi), Câm-ı sîmin

(Gümüş kadeh), Gülruhsar (Gülyanaklı), Rûy-i mahbûb (Sevgilinin yüzü), Peymane-i gülğün (Gül renkli kadeh), vb. (Baytop, 2000; Gülersoy (1980)'a atfen).

Lâle, efsaneye göre bir yaprak üzerindeki çiğ tanesine yıldırım düşmesi ve alev alan yaprağın o haliyle donup bu güzel bitkiye dönüşmesiyle oluşmuştur. Göbeğindeki siyahlık ise yıldırımdan arta kalan yanık izidir (Ayvazoğlu, 2000). 17. yüzyılın ikinci yarısında ünlü divan edebiyatı şairi Nâbi'nin şiirinde de bu efsaneye atıf yapılmıştır: “*Bergler şu'le-i şevk olduğunu hep biliriz/Saklasın ister ise, dâğ-ı derûnun lâle (Lâle istediği kadar içindeki yanık yarasını -siyahlığı- saklasın, biz, onun yapraklarının gönüllerde keyif ve sevinç alevleri tutuşturduğunu biliriz)*” (Gülersoy, 2000).

Osmanlı Devleti'nin en güçlü dönemlerinden biri olan Kanuni Sultan Süleyman Devri'nde şairler sultanı olarak anılan Baki ise, Lâle'nin Gül'ün yüzyıllar süren tartışmasız saltanatını sarsacağını yaklaşık 200 yıl öncesinden sezmiştir. Şaire göre, tâcını jâlelerden (çiğlerden) mücevherlerle bezeyen lâle çemen ülkesinin padişahıdır; zaten şekliyle de İskender'in tacına benzemektedir. Sahn-ı çemenin yollarını aydınlatır ve gül bahçesini ateşe verir: “*Jâlelerden takmur tâcını gevher lâle/Şâh olupdur çemen iklimine benzer lâle/Saltanat bârgehın kurdu yine fasl-ı bahâr/Taht-ı Cemşid çemen tâc-ı Sikender lâle...Ergavanlar tutuşup birmen-i gül yanmağ için/Gülistan mülküne âteş kodu yer yer lâle*” (Ayvazoğlu, 2000).

Çiçeklerin kumaşlarda, giysilerde, minyatürlerde, duvar süslemelerinde, halılarda ve sanatın her dalında önemli bir yere sahip olduğu bilinen bir gerçektir, ancak bunların insanlar arasında özel bir iletişim aracı olduğundan bahsedilmemektedir. 19. yüzyıla ait değerli İstanbul gravürleriyle tanınan İngiliz ressam Thomas Allom, Türklerin çiçeğe, özellikle güle çok değer verdiklerini, ayrıca Türkler arasında bir çiçek dili olduğunu ve her çiçeğin bir anlam ifade ettiğini örneklerle anlatır. Allom'a göre portakal çiçeği ümidi, kadife çiçeği ümitsizliği, horozibiği değişmezliği, lâle sadakatsizliği işaret eder ve selam adı verilen çiçek demetleri mektupların yerini doldurur (Atasoy, 1971). İstanbul'u aynı yüzyılın ikinci yarısında ziyaret eden İtalyan gezgin Edmondo de Amicis (1981)'in sözleri de Allom'u destekler niteliktedir: “*Her biri münasip bir manaya gelen, her biri bir sıfat, bir fiil, hatta tam bir cümle olan meyve, çiçek, ot, tüy, taş gibi bir sürü konuşma vasıtaları vardır. Öyle ki, bir demet çiçekle mektup yazılabilir...*”.

5. Sonuç

Türk kültürü; ortaya çıktığı, yayıldığı bölge (Orta Asya) itibari ile en eski kültürlerdendir. Kültürümüzün temelleri milletimizin tarih boyunca yaşamış olduğu tecrübeler, coğrafi konumu ve inanç ile atılmıştır. Türklerde doğa ve bahçe algısının da inanç kökenli olduğu görülmektedir. Türklerin yaşadığı çeşitli coğrafyalardaki inanış biçimlerinin evrimiyle ise en küçük birim olan bahçeyi algılamak da farklı olmuştur. Bununla birlikte özellikle Türk tarihinin görkemli halkası olan Osmanlı Dönemi'nde yapılan bahçelerde inancın yanı sıra, diğer devletlerle olan sosyo-kültürel ve politik etkileşimlerin izleri de yadsınamaz. Böylece yüzyıllar boyunca kültürümüze belli oranda yön veren doğa ve Türk kültürünün şekillendirip kimlik kazandırdığı bahçe peyzajı ile bitkiler, ne yazık ki modern toplumumuzda geleneksel karakterinden oldukça uzaklaşmıştır. Batılılaşma hareketleriyle saray mimarisi ve bahçelerinde başlayan; kent peyzajındaki, özellikle İstanbul'daki değişim, zamanla kamusal alanlara sıçramış ve yönetici elit kesimin kabullendiği yeni estetik anlayışı, fonksiyonellik ve görsellik, kentleşmenin hız kazanmasıyla tüm topluma yayılmıştır. Oysa göçebe Türk toplumlarında doğa, adeta bir yuva olarak kabul edilmiş ve yerleşik hayata geçişin ardından bu anlayışın izleri, çeşitli ölçeklerdeki bahçelere “doğala yakın düzenlemeler” olarak yansımıştır. Ancak, sosyo-kültürel ve sosyo-ekonomik değişimlerin yönlendirdiği, Türk bahçe kültüründe ve doğa algısında gelinen bugünkü nokta, ülkemizdeki çevre ve doğa koruma konularına yaklaşımdaki sorunların anlaşılmasında da yol gösterici olmaktadır. Unutmamak gerekir ki; Türk bahçesi kimliğinin, doğa algısındaki temel prensipler ile bahçe ve bitkilerin Türk kültüründeki serüveninin yok olması çeşitli ölçeklerdeki peyzaj planlama ve tasarım çalışmalarında yol gösterici öğelerin silinmesine neden olmaktadır. Bu ise; geçmişimizin silinmesi ile doğru orantılıdır. Keçecizade İzzet Molla'nın bu olguyu tasvir eden bahçe ve çiçeklerin yok oluşuna dair beyiti, bahçe kültürümüzün izlerini iyiden iyiye yitirdiğimiz 21. yüzyılda da güncelliğini korumaktadır:

“Mevsimi baharına geldik ki alemin/Bülbül hamuş havz tehi gülistan harab” (Ayvazoğlu, 1995).

Eski Türk bahçelerinin vazgeçilmez unsurları arasında yalnızca güzellik değil, yarar ve kullanışlılık da yer almaktadır. Dolayısı ile tarihte kullanılan “safâ bahçeleri” kavramı Türk bahçelerinde kullanışlıkla birleşmiştir. Bahçelerin

ana nitelikleri en yalından en varlıksızınkine dek (yalı, konak, saray bahçeleri, vb.) her bahçede görülmüştür. Türk bahçesinin özgün karakterinde ön plana çıkan öğeler şu şekilde sıralanabilir:

- Formal ve informal formların uyumlu ve dengeli bir biçimde kullanılması,
- Su öğesinin cennet tasvirlerini yansıtmak üzere şekil ve renk olarak durgun, fikiyeli ve/veya kaskatlarla yön verecek şekilde kullanılması,
- Bahçede geçirilen zamanda fiziksel ve ruhsal dinlenmeye/arınmaya yönelik yarı kapalı mimari yapılara yer verilmesi,
- Kullanılan bitkilerde doğal türlere yer verilmesi ve fonksiyonelliğin ön planda olması

- Türk kültüründe sembolik öneme sahip türlerin tercih edilmesi (Servî, Çınar, Lale, Sümbül, Gül, vb.),
- Yaban hayatının beslenme ve barınmasına yönelik düzenlemelerin yapılması.

Son yıllarda Batılı ülkelerde yapılan bahçe sergilerinde Türk bahçesinin kendine özgü bir karakteri olduğu vurgulanmış ve Türk bahçesi bu etkinliklerin birçoğunda ödüle layık görülmüştür. Bu anlayışla, Türk bahçe sanatının Fransız, İtalyan, İngiliz ve Japon bahçeleri gibi varlığını sürdüren bir yapıda dimdik ayakta durması, ilgili meslek disiplinlerinin bu konuyla ilgili çalışmalara ağırlık vermesiyle mümkün olacağı unutulmamalıdır.

References

- Akar, A. and C. Keskiner, 1978.** Türk Süsleme Sanatlarında Desen ve Motif. Tercüman Sanat ve Kültür Yayınları, İstanbul.
- Akdoğan, G. 1995.** Düünden bugüne bahçe kültürümüz. *Bahçe Kültürü Dergisi*. 58: 7-14. İstanbul.
- Amicis, E., 1981.** İstanbul. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- Atasoy, N., 1971.** Türklere çiçek sevgisi ve sanatı. *Türkiyemiz*. 2 (3): 14-24.
- Atasoy, N., 2002.** Hasbahçe: Osmanlı Kültüründe Bahçe ve Çiçek. Aygaz A.Ş., İstanbul.
- Atasoy, N., 2005.** 15. Yüzyıldan 20. Yüzyıla Osmanlı Bahçeleri ve Hasbahçeler. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, İstanbul.
- Ayvazoğlu, B., 1995.** Nerde o eski bahçeler. O Eski İstanbul. *Bahçe Kültürü Dergisi*. 85-102. İstanbul.
- Ayvazoğlu, B., 2000.** Lâle Devri'nden önce Lâle. İstanbul Armağanı, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları. 4: 109-123.
- Baytop, T., 2000.** Osmanlı Lâlesi. İstanbul Armağanı, İ. B. B. Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları. 4: 125-138.
- Cansever, T., 1997.** İstanbul'da bahçe kültürü. İstanbul Armağanı, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları. 3: 55-58.
- Cerasi, M.M., 1985.** Open space, water and trees in Ottoman urban culture in the XVIIIth - XIXth centuries. *Environmental Design: Journal of*

- the Islamic Environmental Design Research Centre*. 2: 36-50.
- Demiriz, Y., 1989.** Türk Sanatında ve Batıda Çiçek Ressamlığı. Sanat Tarihinde Doğudan Batıya. Sandoz Kültür Yayınları, İstanbul.
- Eldem, S.H., 1977.** Sa'dabad. Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul.
- Erdoğan, M., 1958.** Osmanlı Devrinde İstanbul bahçeleri. *Vakıflar Dergisi*. 4: 149-182.
- Ertuğrul, Ö., 1983.** Türk bahçe düzenleme sanatı. *Türkiyemiz*. 14 (39): 35-39.
- Evin, A., 2000.** Batılılaşma ve Lâle Devri. İstanbul Armağanı, İ. B. B. Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları. 4: 41-60.
- Evin, İ., 1987.** Yaşadığım Boğaziçi. Turing ve Otomobil Kurumu, İstanbul.
- Evin, İ., 1992.** Eski Boğaziçi İnsanları, Turing ve Otomobil Kurumu, İstanbul.
- Evyapan, N.A., 1972.** Türk Bahçeleri ve Özellikle Eski İstanbul Bahçeleri. O.D.T.Ü., Ankara.
- Evyapan, N.A., 1974.** Tarih İçinde Formel Bahçenin Gelişimi ve Türk Bahçesinde Etkileri. O.D.T.Ü., Ankara.
- Evyapan, N.A., 1986.** The intrinsic values of the traditional Anatolian Turkish garden. *Environmental Design: Journal of the Islamic Environmental Design Research Centre*. 2 (10-15).
- Gökyay, O.Ş., 1990.** Bağçeler. Topkapı Sarayı Müzesi. Yıllık 4: 7-20.
- Gülersoy, Ç., 2000.** Şarkılar, kasideler, Lâle için övgüler. İstanbul Armağanı, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları. 4: 139-142.

- Hisar, A.Ş., 2006.** Boğaziçi Yalıları. Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- Hisar, A.Ş., 2008.** Boğaziçi Mehtapları. Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- Işın, E., 1999.** Türk Kültüründe Doğa Kavramının Evrimi ve İstanbul Bahçeleri. İstanbul'da Gündelik Hayat. Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- İnan, A., 2000.** Tarihte ve Bugün Şamanizm. Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
- Korkut, A., 1992.** Peyzaj Mimarlığı. Hasad Yayıncılık, İstanbul.
- Lamartine, A., 1971.** Alphonse de Lamartine ve İstanbul Yazıları. Yenilik Basımevi, İstanbul.
- Laureano, P., 1986.** The oasis: the origin of the garden. *Environmental Design: Journal of the Islamic Environmental Design Research Centre*. 1: 65-71.
- Moltke, H.V., 1969.** Moltke'nin Türkiye Mektupları. Remzi Kitabevi, İstanbul.
- Nutku, Ö., 1997.** Eski Şenlikler. İstanbul Armağanı, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları. 3: 97-138.
- Pardoe, M.J., 1997.** 18. Yüzyılda İstanbul. İnkılap Kitabevi, İstanbul.
- Pinon, P., 1994-1995.** L'occidentalisation de la maison Ottomane. *Environmental Design: Journal of the Islamic Environmental Design Research Centre*. 1-2: 38-49.
- Râlab, C., 2008.** İstanbul'a Bir Yolculuk. Çev. Ayda Arel, Kitap Yayınevi, İstanbul.
- Refik, A., 1988.** Onuncu Asr-I Hicrî'de İstanbul Hayatı. Enderun Kitabevi, İstanbul.
- Refik, A., 1988a.** Onbirinci Asr-I Hicrî'de İstanbul Hayatı. Enderun Kitabevi, İstanbul.
- Refik, A., 1988b.** Onikinci Asr-I Hicrî'de İstanbul Hayatı. Enderun Kitabevi, İstanbul.
- Renda, G., 2001.** Manuscript of Art and Poetry:Divan-ı İlhamî. Kültür Ufukları Talat S. Hamlan Armağan Kitabı. Syracuse University Press. YKY, İstanbul.
- Tansuğ, S., 1991.** Meyvelerin dili. *Türkiyemiz*. 21 (64): 56-59.
- Tournefort, J.P., 2005.** Tournefort Seyahatnamesi. Editör: Stefanos Yerasimos, Kitap Yayınevi, İstanbul.
- Ülkütaşır, M.Ş., 1956.** Eski Türklerde bahçe san'atı ve çiçek sevgisi. *Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Bülteni*, İstanbul.
- Ünaydın, R.E., 1938.** Boğaziçi Yakından. Çituri Biraderler Basımevi, İstanbul.
- Ünver, S.A., 1977.** Türk sanatında çiçekler ve buketler. *Türkiyemiz*. 8 (22): 14-17.
- Withers, R., 1996.** Büyük Efendi'nin Sarayı. Pera Turizm ve Ticaret A.Ş., İstanbul.